

КОНСТИТУЦИОННОЕ И МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО

УДК 340.12

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ СОВІСТІ І ОБ'ЄДНАННЯ ЯК ОСНОВА ПРАВОВОГО СТАТУСУ РЕЛІГІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ

Аліна РАДЧЕНКО,

здобувач

Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України

SUMMARY

Legal status of the religious associations, problems of their correlation between them and the state, the religious associations and atheists deals with assurance and realization of the freedom of conscience. Providing principle of freedom of conscience, modern constitutions do not determine legal context of this principle, that complicates the concretization of the legal status of the religious associations as this principle is the base of their functioning. Therefore determining of the constitutional provision of the right for freedom of conscience and association is theoretically and practically a prominent line of research of the theory of state and law. The problems of modern conditions of freedom of conscience and association in Ukraine are analyzed in this article. General ways of legislative improvement in the sphere of freedom of conscience and activity of religious associations are investigated hereinafter.

Key words: right of person, freedom of conscience, freedom of association, religious association, legal status.

АНОТАЦІЯ

Правовий статус релігійних об'єднань, проблеми їх співвідношення між собою і державою, релігійних організацій і атеїстів пов'язані з утвердженням і реалізацією свободи совісті. Сучасні конституції, закріплюючи принцип свободи совісті, нормативно не визначають юридичний обсяг цього принципу, що ускладнює конкретизацію правового статусу релігійних об'єднань, основою якого він виступає. Тому розкриття підходів щодо конституційного закріплення права людини на свободу совісті і на об'єднання є як теоретично, так і практично значущим напрямом дослідження теорії держави і права. У статті аналізуються проблемам сучасного стану свободи совісті й права на об'єднання в Україні. У ній аналізуються основні напрями удосконалення законодавства в сфері регулювання свободи совісті, а також діяльності релігійних об'єднань.

Ключові слова: право людини, свобода совісті, свобода об'єднання, релігійне об'єднання, правовий статус.

Постановка проблеми. Конституційне право людини на свободу совісті і на свободу об'єднання становить основу правового статусу релігійних об'єднань у суспільствах, правові системи яких засновані на визнанні принципу світськості, історія походження якого простежується від Дж. Локка через І. Канта до Дж. Ролза. Вказаний принцип вимагає, щоб держава була нейтральною, безсторонньою щодо будь-яких різновидів віри – як релігійних, так і нерелігійних, не надавала переваги жодному із них [5, с. 16-17]. За вдалими висловлюванням К. Енгеля, конституційний нейтралітет є необхідною умовою для управління релігійно багатоманітним суспільством [2]. Обов'язок держави щодо нейтральності та неупередженості несумісний з будь-яким її повноваженням щодо оцінки легітимності релігійних переконань або способів, за допомогою яких ці переконання втілюються.

Аналіз публікацій та досліджень. Формування права захисту свободи совісті (віросповідання) на теренах Європи було започатковане у Стародавні часи й пов'язано з розвитком християнської цивілізації. Цей процес продовжився в Середні віки, однак політичного визнання свобода совісті та релігії отримала лише в епоху Реформації, в рамках якої сформувався шість ключових ідейних напрямків: через концепцію державно-церковних відносин у вченні отців Реформації; у філософії права під впливом Ж. Бодена, Т. Гоббса, Дж. Локка, Р. Вільямса; через розвиток національно-правових норм

захисту цього права; безпосередньо в теорії міжнародного права у працях Віторії, Айали, Суареса, Джентілі, Гроція; в міжнародних договорах між християнськими правителями Європи (як відомо, Вестфальський мир вперше закріпив дію принципу релігійної толерантності). У період Нового часу теорії релігійної толерантності, захисту свободи совісті активно розвивалися завдяки працям Т. Джефферсона, Дж. Медісона, Ж.-Ж. Руссо, а норми захисту релігійних свобод стають складовими американської Декларації незалежності, французької Декларації прав людини і громадянина та Білля про права США [14, с. 13]. Але найбільшій увазі захист права на свободу совісті та віросповідання отримав лише після утворення Організації Об'єднаних Націй, завдяки якій в 1948 р. було прийнято Загальну Декларацію прав людини, у якій міжнародна спільнота визнала це право невід'ємним правом кожної особи.

Виклад основного матеріалу. У демократичних державах не ставиться під сумнів значення релігійних організацій як одного із найбільш стійких соціальних інститутів, що відіграють активну роль у формуванні вірувань. Людина виражає й здійснює свої переконання в релігійній організації, і це відіграє важливу роль у самому формуванні тих канонів, яким вона слідує. Вільне функціонування релігійних об'єднань стає невід'ємним елементом гарантій реалізації свободи совісті у демократичному суспільстві. Вони не просто висловлюють певні релігійні вірування, їх спільність

вказує на релігійну традицію, а сама організація представляє собою певну органічну єдність, а не просту сукупність людей.

Значення релігійних об'єднань в реалізації свободи совісті проявляється не тільки в тому, що вони сприяють формуванню релігійних переконань окремих індивідів; крім цього вони сприяють формуванню й розвитку відповідних релігійних доктрин, оскільки саме через релігійні інституції відбувається вироблення релігійних ідей і переконань. Оскільки релігійні об'єднання відіграють важливу роль у формуванні індивідуальної релігійної віри й, більше того, у формуванні самих релігійних ідей, свобода совісті передбачає необхідність їх захисту, адже «церква або релігійна організація може сама по собі здійснювати від імені своїх прихильників право на свободу совісті» (див. рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Ча'аре Шалом Ве Цедек» проти Франції» від 27 червня 2000 р.). Якщо релігійні об'єднання не матимуть можливості сформувати, розвинути, реалізувати свої ідеї вільно від державного втручання, індивідуальна віра також буде пригнічена. Така можливість для релігійних об'єднань в демократичному суспільстві має існувати незалежно від того, наскільки популярними чи навпаки непопулярними можуть здатися ті чи інші переконання.

Діяльність релігійних організацій перебуває під захистом загальної правової вимоги – необхідності гарантування права на свободу об'єднання. Це право є одним із невід'ємних прав людини, що закріплене у Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 20), Конвенції про свободу асоціації та захист права на організацію 1948 р. (ст. 2, 10), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ст. 11), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. 22). Конституція України, відповідно до загально визначених міжнародних стандартів, також гарантує та захищає це право. Свобода об'єднання означає, зокрема, правову і фактичну можливість добровільно, без примусу чи попереднього дозволу утворювати об'єднання громадян або вступати до них (див. рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2001 р. № 18-рп/2001).

Однак з огляду на специфіку релігійних об'єднань тільки загальних правових гарантій, в основі яких – захист права на свободу об'єднання, виявляється недостатньо. Як зазначається з цього приводу в практиці Європейського суду з прав людини, «оскільки релігійні громади традиційно функціонують у формі організаційних структур, ст. 9 Європейської конвенції необхідно тлумачити з огляду на ст. 11 Європейської конвенції, що передбачає гарантії проти необґрунтованого втручання держави в діяльність об'єднань громадян. ... Незалежне функціонування релігійних співтовариств – невід'ємна умова плюралізму в демократичному суспільстві і, відповідно, ключовий об'єкт захисту, гарантований ст. 9 Європейської конвенції» (п. 99) (див. рішення Європейського суду з прав людини у справі «Релігійна громада Свідків Єгови в м. Москва проти Російської Федерації» від 10 червня 2010 р.). Як бачимо, розкриття правового статусу релігійних об'єднань базується на необхідності одночасної реалізації вимог, що випливають із двох фундаментальних цінностей демократичного суспільства – свободи совісті й свободи об'єднання. При цьому саме цінність свободи совісті надає релігійному об'єднанню специфічного правового статусу порівняно із іншими об'єднаннями індивідів, що функціонують в громадянському суспільстві, а тому виявляється визначальною при обранні державою моделі правового регулювання діяльності релігійних об'єднань.

Релігійна свобода вважається фундаментальною цінністю конституційного права. Окремі вчені вказують на закладену у

свободі совісті суперечність: з одного боку, вона передбачає відсутність обмежень, а з іншого – сама свобода совісті, що знаходить свій прояв у свободі віросповідання, опиняється обмеженою релігією. Враховуючи це, слід визнати, що свобода совісті є унікальним правом людини. Релігія є нормативною системою, що базується на завершеній системі цінностей й охоплює всі сфери життя. В цьому сенсі свобода совісті відрізняється від всіх інших прав людини, які не асоціюються з альтернативними праву нормативними системами. З огляду на це, релігійні об'єднання як інституційна форма реалізації права на свободу совісті можуть витіснити індивідуальну автономію, перебувати в конфлікті не тільки із третіми особами, але й зі своїми членами, а тому держава має поширювати на релігійні об'єднання вимоги щодо реалізації свободи об'єднання, які серед іншого створюють правовий простір для забезпечення індивідуальної автономії індивіда.

«Поняття свободи совісті історично, в науковому і практичному життєвому контексті конституювалося як категорія права і є тісно вплетеним до канви становлення і розвитку суспільства, держави, ставлення їх до світоглядних орієнтацій людей, до різних конфесій та їхніх інститутів» [12, с. 172]. Цей суспільний феномен пройшов складний шлях свого формування: від віротерпимості, суспільного визнання допустимості права на вільний вибір між різними релігіями та віросповіданнями, до права на свободу совісті, тобто права особистості на вільний вибір світоглядних орієнтирів за велінням власної совісті.

Відзначимо, що поняття «свобода совісті» й «свобода релігії» не є тотожними: поняття «свобода совісті» за своїм змістом охоплює широкую сферу духовного, філософсько-світоглядного (в тому числі й релігійного) буття людини, в якому вона самовизначається і самореалізується; поняття «свобода релігії» постає як свобода вибору в системі релігійних ціннісних координат і самоствердження особистості в релігійній площині свого самовизначення та ідентифікації. Разом з тим, правове регулювання питань, пов'язаних із свободою совісті й свободою релігії, часто поєднується, а іноді розглядається у комплексі зі свободою думки. Так, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права поєднує свободу совісті і релігії зі свободою думки, включаючи до неї «свободу мати чи прийняти релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір» (ст. 18). Ще раніше в одному понятійному ряду свободу думки, совісті й релігії було поєднано в ст. 18 Загальної декларації прав людини.

Аналогічну модель правового регулювання пропонує Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 9 якої має назву «Свобода думки, совісті і релігії». Як зазначає в своїй практиці Європейський суд з прав людини, «хоча свобода віросповідання – це в першу чергу, питання свободи совісті кожного, вона також передбачає, *inter alia*, свободу «сповідувати релігію» одному в приватному порядку або в громаді разом з іншими, публічно і в колі осіб, що розділяють це вірування. Докази, виражені в словах і діях, пов'язані з наявністю релігійних переконань. Ця свобода тягне за собою, *inter alia*, свободу дотримуватися релігійних переконань або не дотримуватися жодних, відправляти або не відправляти релігію» (див. рішення Європейського суду у справах «Коккінакіс проти Греції» (*Kokkinakis v. Greece*) від 25 травня 1993 р., «Бускаріні та інші проти Сан-Маріно» (*Buscarini and Others v. San Marino*) від 18 лютого 1999 р.).

Стаття 9 Конвенції перераховує низку форм, які може приймати відправлення релігії або переконань, а саме богослужіння, навчання, відправлення релігійних і культових обрядів (див. рішення у справі «Калач проти Турції» (Kalag v. Turkey) від 1 липня 1997 р.).

Викладене вище дозволяє окремим дослідникам говорити про те, що свобода совісті представляє собою не свободу-право, а перш за все обов'язок – «обов'язок державної влади і права, інших груп і осіб в громадянському суспільстві не застосовувати примус (насилля) до будь-якої особи, що здійснює релігійний акт, якщо тільки він не створює загрозу правам інших, публічному порядку й суспільній моралі» [3].

Традиційно юридичний зміст поняття свободи совісті знаходить більш широке розкриття через такі складові елементи:

1. Право на визначення свого відношення до питань свободи совісті, а саме: право мати, вибирати й змінювати, сповідувати або не сповідувати релігійні чи інші переконання, у тому числі право на позацерковну релігійність, право на релігійний, науково-матеріалістичний або інший світогляд, індивідуальне відношення до релігії.

2. Право діяти відповідно до своїх переконань, що включає можливість поширювати, проповідувати те чи інше вірчення, систему поглядів, пропагувати їх, а також вільно відправляти культу, здійснювати релігійні обряди індивідуально чи спільно з іншими. Визнання права діяти відповідно до обраних релігійних імперативів означає свободу бути членом існуючих релігійних об'єднань, засновувати нові, здійснювати культові обряди, видавати релігійну літературу тощо.

3. Право на таємницю своїх релігійних чи інших переконань.

4. Право на нейтральне ставлення з боку держави до законних форм прояву свободи совісті.

5. Право не бути ображеним у своїх релігійних почуттях.

У конституціях зарубіжних держав можна зустріти різні формулювання цього права: право людини сповідувати будь-яку релігію (Білорусія, Литва, Росія, Узбекистан), право сповідувати свою релігію (Швеція), право сповідувати свою віру (Македонія), право сповідувати релігійні переконання (Словенія), право сповідувати відому релігію (Греція), право сповідувати релігійні вірування (Італія), право сповідувати релігію, встановлену за давніх часів (Непал).

Елементи свободи совісті знайшли закріплення також в Конституції України, ст. 35 якої проголошує: «Кожна має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність». Відповідно до частини третьої цієї ж статті «церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова». У частині другій цієї ж статті проголошується: «Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей». Розвиток ці конституційні положення знаходять у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» [13], яким врегульовано відносини, пов'язані з реалізацією права на свободу совісті та діяльністю релігійних організацій.

К. Ейсгрубер і Л. Сагер розглядають конституційну цінність автономії й свободи асоціації одночасно як елемент релігійної свободи і як складову більш широкого права об'єднуватися для політичної або більш широкої, значущої

для індивіда, цілі. Цей принцип в свою чергу породжує конституційне право обирати разом із іншими членами об'єднання місію й основні засади діяльності відповідного [релігійного] об'єднання. Іншими словами, вчені характеризують свободу об'єднання як модель релігійної свободи [7]. У той же час, розгляд права на свободу об'єднання як основи правового статусу релігійних об'єднань не повинен призводити до заперечення їх особливого статусу порівняно із іншими об'єднаннями. В цілому, маємо відзначити, що питання про особливий статус релігійних інституцій, зокрема, в конституційному правопорядку, поряд із іншими об'єднаннями, ставиться доволі часто.

Слід погодитися з тими авторами, які вказують на те, що релігійна свобода не є звичайним благом. Релігія не тільки забезпечує індивіда певним благим існуванням, вона забезпечує його ідентичністю, яка в свою чергу є необхідною передумовою здатності робити вибір. Релігійні цінності до того ж є важливими, оскільки мають трансцендентний характер. Для релігійної людини на карту поставлено вічність; покора приписана його релігії є необхідною умовою її гідності. Саме в цих аспектах вбачається пояснення того, чому релігійні переживання й релігійні об'єднання відрізняються від інших інтенсивних переживань й організацій.

Питання про особливе значення релігійної свободи постає перед Європейським судом з прав людини досить часто. Поступово у Суду сформувалося наступне бачення цієї проблеми: релігійна свобода є одним з найбільш важливих елементів, з яких складається особистість віруючих та їхній світогляд; крім того, вона також є цінним надбанням і для атеїстів, агностиків, скептиків та байдужих. Від неї залежить плюралізм, який є невіддільним від демократичного суспільства та який протягом століть завойовувався дорогою ціною (див. рішення у справах «Kokkinakis проти Греції» від 25 травня 1993 р.; «Eweida та інші проти Сполученого Королівства» від 15 січня 2013 р.). Такий особливий статус релігії в житті індивіда пояснює, чому одним із важливих елементів свободи совісті стає гарантування особливої автономії релігійних об'єднань.

Наведена позиція Суду сприяє закріпленню принципу інституційної диференціації, який передбачає відокремлення релігійних організацій від держави. Зміст принципу розкривається через систему наступних вимог: рівність всіх релігій, відсутність переваг однієї або декількох релігій порівняно з іншими; релігійні організації не виконують функції державних органів; світський характер державної служби; світський характер державної освіти; заборона на здійснення державної фінансової підтримки релігійних організацій; діяльність органів державної влади і органів місцевого самоврядування не супроводжується публічними релігійними обрядами й церемоніями [9]. Щоправда, окремі вчені доповнюють цей перелік наступними додатковими вимогами: держава, її органи і посадові особи не контролюють відношення своїх громадян до релігії й не враховують релігійну приналежність конкретних громадян; релігійні об'єднання не втручаються до державних справ [8, с. 15].

Висновки. За загальним правилом, в сучасній демократичній державі має діяти презумпція нейтральності держави по відношенню до релігійних об'єднань. У більшості випадків, як перебувають у сфері правового регулювання, релігійні інституції мають такий самий статус, як і інші об'єднання громадян. Вони користуються тими самими правовими можливостями й несуть ті самі юридичні обов'язки. Так, якщо звернутися, наприклад, до правового регулювання порядку укладення цивільних правочинів, або притягнення

до відповідальності за шкоду, завдану транспортним засобом, за кермом якого перебував представник релігійної організації, до питань організації праці тощо, то ми маємо визнати: релігійні організації не є суб'єктом іншого правового режиму регулювання таких суспільних відносин, аніж інші юридичні особи. Більше того, презумпція нейтральності найбільшою мірою відповідає конституційним, політичним й моральним очікуванням сучасного суспільства.

У той же час, «презумпція нейтральності, базована на гарантуванні релігійним організаціям таких самих правових можливостей, що випливають із свободи об'єднання, як і іншим об'єднанням громадян, є заперечуваною презумпцією. Однак підстава для її заперечення має бути вагомим й походити від іншої фундаментальної свободи – свободи совісті» [1]. Остання, в свою чергу, вимагає для релігійних організацій більшої автономії, аніж для інших інститутів громадянського суспільства. За загальним правилом, держава має визнавати повну автономію релігійної інституції, окрім тих питань, в яких вона може навести суттєві підстави для того, щоб запропонувати свою модель регулювання.

Насправді, на сьогодні не склалося усталеної правової традиції щодо того, на кому має лежати тягар доведення в справах, коли виникає спір про конфлікт між автономією релігійної організації як прояву свободи совісті й принципом нейтральності держави, яка вимагає від такої організації слідувати загальному правилу поведінки, заснованому у тому числі на принципі рівності. У той же час, принцип нейтральності захищає релігійні організації від дискримінаційного відношення до них, примусового нав'язування обтяжливого правового статусу. Відповідно оптимальною моделлю правового регулювання діяльності релігійних об'єднань є рамкове регулювання. Воно передбачає невтручання держави до їх внутрішньої діяльності, допоки вона не суперечить чинному законодавству [10].

Держава мусить чітко окреслити в законодавстві межі свого втручання (впливу, сприяння, протидії та ін.) у сповідання будь-якої віри, у діяльність релігійних та атеїстичних організацій, виходячи при цьому виключно із загальнолюдських цінностей і прав людини. Вона не повинна надавати матеріальної підтримки або в іншій формі активно виявляти свою прихильність до будь-яких релігійних організацій, а також до організацій атеїстичного спрямування (зважаючи, зокрема, на те, що платниками державних податків є як громадяни найрізноманітніших конфесій, так і атеїсти)¹.

Важливий елемент принципу світськості держави – вимога обмеженості позитивної діяльності держави щодо різних конфесій: а) обліково-реєстраційна діяльність на основі повідомного (заявницького) принципу; б) нейтральне арбітрування у разі виникнення міжконфесійних суперечок, конфліктів із майнових та деяких інших неідеологічних питань за умови звернення цих організацій до відповідних юрисдикційних державних органів і беззастережного визнання обов'язковості рішень останніх; держава має законодавчо визначити межі діяльності, поведінки (проте аж ніяк не думок, не віри), поза які не можуть виходити прихильники будь-якої релігії або іншої, у тому числі атеїстичної, віри відповідно до міжнародних стандартів цих меж (ст. 29

Загальної декларації прав людини). Вона повинна також здійснювати контроль за непорушенням цих меж, тобто за дотриманням законності (законів) віруючими всіх конфесій, усіма релігійними й атеїстичними організаціями, та притягати до юридичної відповідальності ті із них, котрі порушили чинне законодавство².

Наведені вимоги, що висуваються до держави, великою мірою зумовлені необхідністю гарантувати свободу совісті, яка, в свою чергу, поряд із релігійною практикою, виступає важливою й такою, що часто здобуває назву невід'ємної, риси релігійних організацій³. Можна навіть говорити про те, що в юридичній площині релігійні вірування перебувають під захистом права індивіда на свободу совісті, релігійні практики – великою мірою під захистом права на об'єднання⁴.

Список використаної літератури

1. Douglas Laycock, *Toward A General Theory of the Establishment Clause: The Case of Church Labor Relations and the Right to Church Autonomy*, 81 Colum. L. Rev. 1373 (1981).
2. Engel Christoph. *Law as a Precondition for Religious Freedom*. – Preprints of the Max Planck Institute for Research on Collective Goods. – Bonn 2011/6. – 21 p.
3. Finnis J. *Why Religious Liberty is a Special, Important and Limited Right* / J. Finnis // *Notre Dame Legal Studies Paper*. – 2008. – № 09-11.
4. Religious Organizations Gilat Levy and Ronny Razin // *Discussion Paper No. TE/2009/544 November 2009*. – 32 p.
5. *Religious Freedom and the Modern World // The Study of Religion and the Training of Muslim Clergy in Europe. Academic and Religious Freedom in the 21st Century* Edited by Willem B. Drees, Pieter Sjoerd van Koningsveld. – 503 p.
6. Scott M. Noveck. *The Promise and Problems of Treating Religious Freedom as Freedom of Association* // *Gonzaga Law Review*. Vol. 45:3. – P. 745-772.
7. *The Protection of Religious Freedom under the American Constitution* Robert A. Sedler // *Wayne State University Law School Legal Studies Research Paper Series № 07-37 October 16, 2007*. – 19 p.
8. Балодис Р. *Религиозные организации и Латвийское государство* // *Религия и право*. – 2000. – № 6. – С. 13-15.
9. Губин М. Ю. *Становление и развитие идеи светского государства в России: конституционно-правовой аспект: дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / М. Ю. Губин*. – М., 2014. – 229 с.
10. Кожина Н. Г. *Свобода совести: учеб.-метод. пособие* / Н. Г. Кожина. – Пермь: Изд-во Перм. гос. техн. ун-та, 2011. – 49 с.
11. Конституція України. Науково-практичний коментар / Редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.
12. Пірен М. І. *Соціологія релігії: [підручник]*. – К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. – 344 с.
13. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.91 р. № 987-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.
14. Сорокун В. М. *Міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.11 / В. М. Сорокун*. – Х., 2009. – 18 с.

¹ Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с. С. 258.

² Конституція України. Науково-практичний коментар / Редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с. – С. 258.

³ Religious Organizations Gilat Levy and Ronny Razin // *Discussion Paper No. TE/2009/544 November 2009* 32 p. – P. 2.

⁴ Scott M. Noveck. *The Promise and Problems of Treating Religious Freedom as Freedom of Association* // *GONZAGA LAW REVIEW* Vol. 45:3. – P. 745-772.